

LOONONTWIKKELING, CONJUNCTUUR
EN ARBEIDSVERHOUDINGEN IN HET BOUWVAK
IN BRUSSEL EN PARIJS, 1855 - 1940*

DOOR

PETER SCHOLLIERS

*Bevoegdverklaard navorser bij het
Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek*

De golven in de bouwactiviteit en hun invloed op de loonontwikkeling in de bouwsector staan centraal in onderhavige bijdrage. Bouwconjunctuur en bouwlonen hebben specifieke eigenschappen. De bouwactiviteit kent een eigen cyclus die afwijkt van het algemene conjunctuurverloop: de keerpunten van de bouwcyclus vallen op andere tijdstippen dan deze van de "business cycle", de bouwcycli zijn intenser en er zijn sterke regionale verschillen. Recent werk van R.Rodger over Groot-Brittannië¹ en van A.Knotter over Amsterdam² bevestigt volkomen deze bijzondere eigenschappen. A.L.Bowley benadrukte de specificiteit van bouwlonen: geen buitenlandse concurrentie, weinig mechanisering en weinig veranderingen in arbeidsqualificaties en -opdeling. Het loon in de bouw geeft de prijs van de arbeid in zijn

* Oprechte dank aan J. Hannes, P. Van den Beekhout en de anonieme leetuur-commissie van het B.T.N.G. voor de commentaren op de eerste versie van deze bijdrage.

1. R. RODGER, Political economy, ideology and the persistence of working-class housing problems in Britain, 1850-1914, in: *International review of social history*, 1987 - 2, p.123.

2. A. KNOTTER, Bouwgolven in Amsterdam in de 17e eeuw, in: P. KLEP, e.a., eds., *Wonen in het verleden, 17e-20e eeuw*. Amsterdam, 1987, p.30.

meest “zuivere” vorm³. Hoe beïnvloedde de bouwconjunctuur deze “zuivere” lonen? Heeft de bouwkoorts van de 19e eeuwse steden met hun sanerings- en verfraaiingswerken de lonen doen stijgen? Heeft de flauwe activiteit in het interbellum de lonen doen verminderen? Liepen de lonen achter op de conjunctuur? Liet deze de lonen onaangeroerd en waren er andere factoren van tel? Zo ja, welke? De gekende reeksen van H.Phelps-Brown en S.Hopkins over de Zuidengelse lonen van bouwvakarbeiders tonen dat de lonen vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw meer dan voordien de invloed van de bouwgolven ondergingen. De bouwvakarbeider-helper (“labourer”) zag zijn uurloon (“wage rate”) dalen in 1886 en dit voor het eerst sedert meer dan vijf eeuwen⁴! Toeval of (wellicht) niet, precies in 1886 kende de Britse bouwactiviteit een dieptepunt. Lonen van ambachtslieden en handlangers daalden in 1921-23 en 1930-33, toen de Britse bouw opnieuw slabakte⁵. Loonsverhogingen bleken dan weer samen te vallen met expansiefasen in de jaren rond 1895, 1905, 1920 en 1935⁶. De lonen werden echter in veel mindere mate beïnvloed door de bouwconjunctuur in de jaren voor 1880. De crises van de jaren 1865 en 1873 en de bouwkoorts van de jaren 1875-79 lieten de lonen in de bouw volkomen onberoerd⁷. Waarom was er een breuk in de verhouding cyclusloon omstreeks 1880? Speelden andere factoren vanaf toen een grotere rol, zoals de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt⁸, de toenemende produktiviteit, de sociaal-economische politiek van de lokale of

3. A.L. BOWLEY, The statistics of wages in the United Kingdom during the last hundred years. Wages in the building trades. in: *Journal of the Royal Statistical Society*, 1900, p.297.

4. H. PHELPS-BROWN & S. HOPKINS, Seven centuries of building wages. in: *Economica*, 1955, p.201.

5. C.G. POWELL, *An economic history of the British building industry, 1815-1979*. Londen, 1980, pp.89 en 92.

6. C.G. POWELL, *An economic history*, op.cit., p.88-90; J.P. LEWIS, *Building cycles and Britain's growth*. Londen, 1965, p.317.

7. H. PHELPS-BROWN & S. HOPKINS, Seven centuries, op.cit., p.199; J.P. LEWIS, *Building cycles*, op.cit., pp.144 en 317.

8. Daarover: A. KNOTTER, De Amsterdamse bouwnijverheid in de 19e eeuw tot circa 1870. Loonstarheid en trekarbeid op een dubbele arbeidsmarkt. in: *Tijdschrift Sociale Geschiedenis*, 1984, pp.123-154.

ationale overheid⁹ of de sterker wordende arbeidersbeweging? Dit artikel wil bijdragen tot deze problematiek door middel van enig comparatief onderzoek naar de loonontwikkeling in de bouwnijverheid in twee hoofdsteden die zeer krachtige bouwcycli kenden: Brussel en Parijs.

1. DE LOONREEKSEN

De Brusselse loonreeksen betreffen metselaars en metselaars-handlangers (cfr. bijlage 1). Drie bronnen werden gebruikt: de reeksen van P. Van den Eeckhout (1855-1898)¹⁰, deze van L. Deschouwer (1898-1913)¹¹ en deze door mijzelf verzameld (1919-1940)¹². Het gaat om cijfers van verschillende aard en origine. De lonen tot 1898 komen uit de rekeningen van burgerlijke godshuizen en kerkfabrieken. Ik beschouw het zogenaamde netto-uurloon, d.w.z. dat deel van de loonkost dat de arbeider in handen kreeg (het andere deel was voor de patroon)¹³. De tweede reeks (1898-1913) betreft minimumurlonen. De Brusselse gemeenteraad stelde ten behoeve van de openbare aanbestedingen jaarlijks een lijst op waarin minimumlonen werden opgetekend voor zowat elk beroep in de stad. Deze lijst was het resultaat van besprekingen binnen de raad en van peilingen bij patroons- en arbeidersorganisaties. De loonminima waren lager dan effectief aangerekende lonen. Voor het jaar 1898 zijn loongegevens uit de rekeningen van de godshuizen én uit de minimumloonlijsten beschikbaar. Metselaars en handlangers verdienden volgens de eerste

9. Over deze laatste aspecten, zie A.L. BOWLEY, *The statistics of wages*, op.cit., p.297.

10. P. VAN DEN EECKHOUT, *Lonen van Brusselse arbeiders in openbare instellingen (1809-1934); bouwvakarbeiders, ziekenhuis- en stadspersoneel*. Brussel, 1979, pp.11 en 17.

11. L. DESCHOUWER, *Bijdrage tot de sociale geschiedenis der arbeidersbeweging. Een inleiding tot het probleem minimumloon (1886-1914)*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling V.U.B., Brussel, 1979, p.127.

12. P. SCHOLLIERS, *Lonen in de Belgische nijverheid, 1913-1940: de enquête Davin*. Brussel, 1979, pp.141-143 en 149-152.

13. Verwar dus niet met het tegenwoordige verschil tussen netto- en brutoloon. Voor de problematiek m.b.t. het 19e eeuwse "nettoloon", zie P. VAN DEN EECKHOUT, *Lonen*, op.cit., pp.6-10.

bron resp. 0,41 F en 0,27 F per uur en volgens de tweede bron resp. 0,375 F en 0,25 F. Dit was een verschil van 8 à 9%. De loonminima haalden in 1900 hetzelfde niveau als de lonen in de rekeningen van de godshuizen uit het jaar 1898. De minimumlonen geven dus een betrouwbaar beeld van het werkelijke loonniveau, maar met een time lag van circa één jaar. De derde reeks betreft het uurloon van arbeiders van een middelgrote bouwonderneming, de "Etablissement François Entreprise". Ook hier is vergelijking mogelijk met een jaar uit de minimumloonlijst. De metselaar en de handlanger van de "Et.François" verdienden resp. 0,50 F en 0,381 F in 1913, terwijl de minima resp. op 0,53 F en 0,38 F stonden, verschillen die zeer gering waren¹⁴. Zijn deze lonen representatief? Er zijn weinig controles mogelijk. R.Kuczynski publiceerde een loonreeks van Luikse metselaars voor de jaren 1875 tot 1903¹⁵, die een eigen ontwikkeling volgt¹⁶. Dat wijst echter enkel op de sterke regionale verschillen in de bouwnijverheid. De Brusselse Arbeidsbeurs publiceerde lijsten van gemiddelde bouwlonen voor de jaren 1922-1939¹⁷. Deze gegevens bevestigen de loonontwikkeling bij de "Et.François" volkomen. In elf van de achttien vergelijkbare jaren weken de lonen van de metselaars minder dan 2% van elkaar af. Deze afwijking overschreed nooit 5% in de overige jaren. De lijsten met minimumlonen van de Brusselse randgemeenten geven nog enig vergelijkingsmateriaal¹⁸.

14. Op basis van het metselaarsloon kan worden gesteld dat de loonminima het midden hielden tussen het loonniveau van de privé-onderneming en dat van de burgerlijke godshuizen.

15. R. KUCZYNSKI, *Arbeitslohn und Arbeitszeit in Europa und Amerika, 1870-1909*. Berlijn, 1913, p.30 (deze reeks werd door C.von Tyszka overgenomen en aangevuld: *Löhne und Lebenskosten in Westeuropa in 19.Jahrhundert*, Munchen, 1914).

16. Luikse lonen klommen quasi ononderbroken tussen 1897 en 1904, terwijl deze stagneerden in Brussel na een top in 1898. De inzinking van de Brusselse lonen op het einde van de jaren 1870 was volkomen afwezig bij de Luikse lonen.

17. P. SCHOLLIERS, *Loonlijsten van de Brusselse arbeidsbeurs, 1922-1939*. Brussel, 1979, pp.33-45.

18. L. DESCHOUWER, *op.cit.*, pp.147 e.v. (gegevens over Anderlecht, Etterbeek, Molenbeek en Sint-Gilles).

Tabel 1. Minimumuurlonen van metselaars in het Brusselse

	Brussel	Randgemeenten
1898	0,375	0,40
1900	0,40	0,42
1904	0,40	0,42 à 0,45
1905	0,40	0,45
1908	0,50	0,45 à 0,50
1909	0,50	0,50
1910	0,50	0,50

De Brusselse tarieven waren iets lager dan deze in de randgemeenten, maar de achterstand werd snel ingelopen in 1908. De trend was dezelfde. De loonreeksen van de Brusselse metselaars en metselaarshelpers komen uit verschillende bronnen en betreffen verschillende remuneratietypes, maar kunnen toch als representatief worden beschouwd voor de loonontwikkeling in het Brusselse bouwvak. Dit geldt zeker voor de jaren 1919-1940, wellicht in iets geringere mate voor de jaren 1855-1898 en 1898-1910. De minimumuurlonen volgden de werkelijke loonontwikkeling met enige vertraging.

Het eerste onderzoek naar de loongeschiedenis van het 19e eeuwse Frankrijk liet zich in met Parijse bouwlonen¹⁹. Later werd over dit onderwerp nog vaak gepubliceerd²⁰. Deze interesse beperkte zich tot

19. De allereerste Franse loonreeks voor de 19e eeuw gold de Parijse bouw: M. DELAIRE, *Les variations des salaires dans l'industrie du bâtiment à Paris depuis 1830*, in: *La réforme sociale*, 1891, pp.431-445.

20. C. VON TYSZKA, *op.cit.*, pp.7-8 (met een jaarlijkse reeks voor de periode 1844-1909); E. LEVASSEUR, *Les salaires au XIXe siècle. Paris*, 1887 (waarin slechts data voor 1805, 1810, 1853 en 1881); *Annuaire statistique de la France*, vol.30, 1910,

de 19e eeuw: slechts één auteur, P.Combe, publiceerde lonen voor de 20e eeuw²¹. Hij reconstrueerde het dagloon in de Parijse bouwnijverheid voor een vrijwel ononderbroken periode van 1860 tot 1940. Deze loonreeks zal worden gebruikt om vergelijkingen met Brussel te maken (cfr. bijlage 1). Zij wordt hier zonder veel commentaar gereproduceerd. Het is nuttig te wijzen op het feit dat P.Combe's loonreeks voor de periode 1860-1911 niet volledig overeenstemt met andere beschikbare Parijse bouwlonen, die doorgaans betrekking hebben op arbeiderscategorieën. Waar vergelijkingen mogelijk zijn, blijkt de trend alleszins gelijklopend, maar soms kunnen er afwijkingen worden vastgesteld²².

Tussen de Brusselse en de Parijse loonreeksen zijn twee verschillen aan te wijzen. De Parijse reeks betreft daglonen en heeft betrekking op de volledige bouwnijverheid en dus niet enkel op metselaars en hun helpers. Dit vormt geen beletsel om de ontwikkeling van Parijse en Brusselse bouwlonen te vergelijken.

2. DE EVOLUTIE VAN DE LONEN IN DE 19E EEUW

Volgende grafiek toont de loonontwikkeling van metselaars en van hun helpers in Brussel en van alle bouwvakkers in Parijs van 1855 tot 1914.

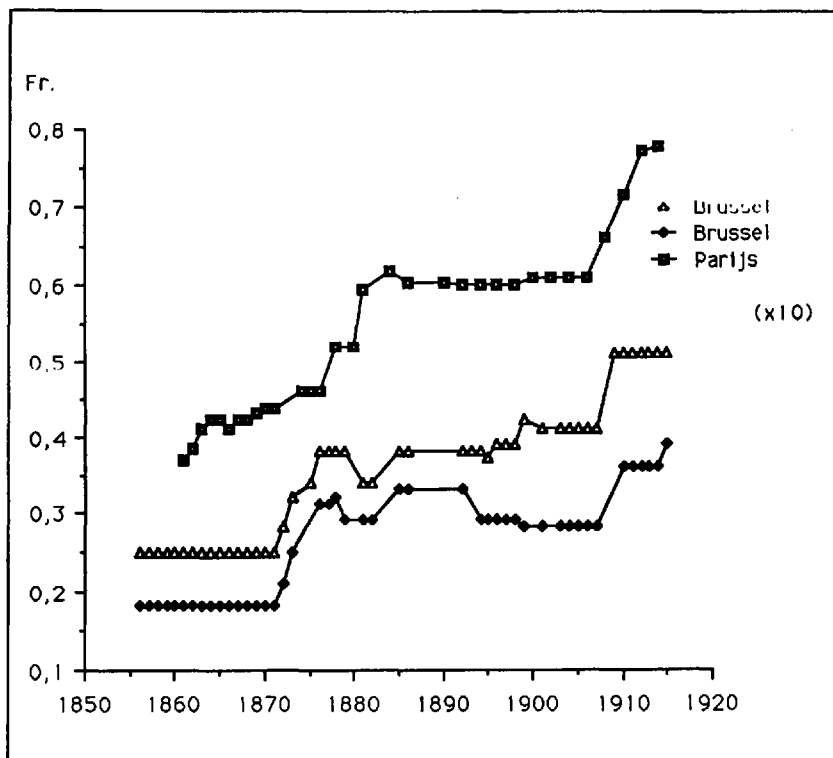
p.104 (waarin lonen op zeer onregelmatige tijdstippen); P. COMBE, *Niveau de vie et progrès technique en France depuis 1860*. Parijs, 1955, p.616 (waarin een reeks van 1860 tot 1940, weliswaar met hiaten); J. ROUGERIE, Remarques sur l'histoire des salaires à Paris au XIXe siècle, in: *Le mouvement social*, 1968, pp.102-103 (waarin onregelmatig gegevens over de jaren 1830-1911).

21. P. COMBE, *Niveau de vie*, *op.cit.*, p.616.

22. Volgens J.Rougerie was de loonsverhoging tussen 1876 en 1882 fenomenaal (+60%), volgens von Tyszka bedroeg deze amper 4%, volgens Delaire dan weer 36% en volgens Combe tenslotte 34%; volgens Rougerie daalde het loon tussen 1886 en 1896 met 12%, volgens Combe slechts met 0,8%, terwijl von Tyszka een loonsverhoging van 10% zag gebeuren.

Grafiek 1

Uurlonen van metselaars en hun helpers in Brussel en daglonen van bouwvakarbeiders in Parijs

De Brusselse lonen bleven ongewijzigd op 0,248 F per uur voor de metselaar en 0,169 F voor zijn helper van 1855 tot 1870. In 1855 was het loon gestegen met resp. 16 en 23%, na een lange periode van stagnatie tussen de jaren 1814 en 1855. In tal van andere beroepen waren de lonen in het jaar 1855 eveneens opgetrokken²³. Deze lange perioden van stabiele lonen (41 en 15 jaar) sloten volkomen aan bij de

23. P. VAN DEN BECKHOUT, *Determinanten van het 19e eeuws sociaal-economisch leven te Brussel. Hun betekenis voor de laagste bevolkingsklassen*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, V.U.B., 1980, vol.1, pp.189-190.

loonontwikkeling in het bouwvak van de pre-industriële tijd²⁴. De Parijse lonen schommelden daarentegen vanaf 1860 van jaar tot jaar, met een opwaartse trend die in 1855 van start ging²⁵. De stijging van het dagloon bedroeg circa 20% tussen 1860 en 1870. In de eerste helft van de jaren zeventig stegen ook de Brusselse lonen fors (met 49% voor de metselaars en niet minder dan 84% voor de handlangers). Het loonverschil van 41% tussen beide Brusselse beroepen in de jaren 1855-1870 (dat ook bestond in de pre-industriële tijd)²⁶, daalde zeer snel tot 20% in 1877. De loonsverminderingen in 1878 voor de handlangers en in 1879 of 1880 voor de metselaars deden de loonspreiding afnemen tot 15%. Gebrek aan loongegevens maakt het moeilijk de fluctuaties tijdens de jaren 1880 te volgen. De lonen van beide categorieën lagen in 1884 en 1885 circa 13% hoger dan in 1881, waardoor de inzinking van het einde van de jaren 1870 ongedaan werd gemaakt. Het loonverschil tussen metselaar en helper bedroeg toen nog steeds 15%. Het loonniveau in 1891 verschilde niet van dat van 1885, wat niet noodzakelijk een bewijs is voor stabiele lonen. De Franse bouwlonen klommen zeer sterk tussen 1870 en 1883 (+40%), een stijging die zeer goed met de loonevolutie in de Brusselse bouw overeenstemde, maar die zich vooral in de tweede helft van de jaren zeventig doorzette. De loonsverlaging deed zich hier iets later voor dan in Brussel. Het loon in Parijs stagneerde tussen 1885 en 1905. De Brusselse lonen schommelden in die periode daarentegen wél. Het uurloon van de Brusselse metselaar klom tussen 1891 en 1900 van 0,37 F naar 0,40 F (+8%), maar dit van de helper verminderde van 0,323 F naar 0,275 F (-14%). De loonspreiding nam bijgevolg toe en overschreed in 1898 de “traditionele” 50%. Dit verschil bleef behouden tot in 1913, ook na de loonstijging bij metselaars en dienders in 1908.

24. E. SCHOLLIERS & C. VANDENBROEKE, *Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden, 1480-1800*. in: (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 15, Haarlem, 1980, pp. 283-284.

25. C. VON TYSZKA, *Löhne*, *op.cit.*, pp.7-8; J. ROUGERIE, *Remarques*, *op.cit.*, pp.100-101. Parijse bouwlonen stagneerden van 1805 tot 1840 (weliswaar een lichtjes stijgende trend), klommen iets sneller in de jaren 1840 en gevoelig in de jaren 1850.

26. E. SCHOLLIERS, *Remuneratiemodaliteiten bij loontrekkenden*. in: H. COPPEJANS-DESMEDET, ed., *Economische geschiedenis van België*. Brussel, 1973, p.43.

Slechts in 1914, toen het loon van de helpers klom, maar dat van de metselaar stagneerde, daalde het verschil tussen beide lonen tot circa 30%. De Parijse bouwlonen klommen gevoelig tussen 1905 en 1913 (+28%) na een lange periode van stagnatie. Ook de Brusselse lonen gingen in die periode omhoog. Terwijl er in Parijs echter sprake was van een geleidelijke jaarlijkse stijging, gebeurde deze in Brussel op bruuske wijze in het jaar 1908. Voorlopig kan geconcludeerd worden dat loonsverminderingen en -verhogingen zich in Parijs vanaf 1860 en in Brussel vanaf 1870 zeer frequent voordeden, iets wat voordien nooit was voorgekomen; ondertussen nam het "traditionele" loonverschil van 50% tussen de Brusselse metselaar en zijn handlanger tussen 1871 en 1898 af tot circa 20% om later opnieuw 50% te bereiken. Hoe deze nieuwe ontwikkelingen verklaren?

3. CYCLI IN DE BOUWACTIVITEIT

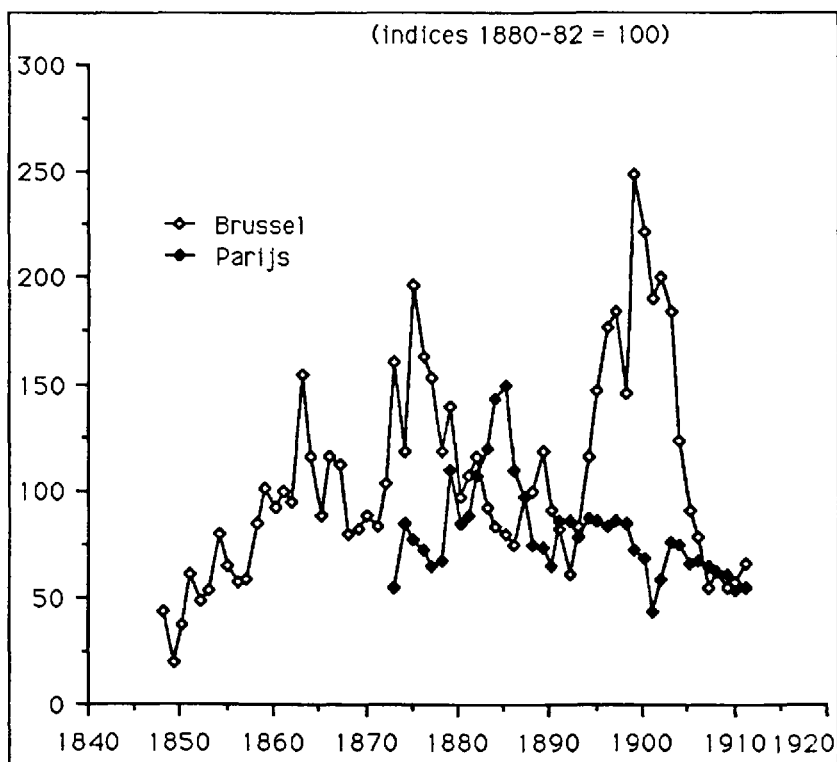
Het ligt voor de hand dat ik de toenemende loonschommelingen in de eerste plaats verbind met de bouwactiviteit in beide steden. De loonsverhogingen in het begin van de jaren zeventig, in het midden van de jaren tachtig, op het einde van de jaren negentig en in 1908 en de loonsverminderingen op het einde van de jaren 1870 en in 1893/94 zouden kunnen worden verklaard door de Brusselse bouwcyclus. Een zelfde samenhang kan worden gezocht in Parijs. De Brusselse cyclus kan met omzichtigheid worden gevolgd door middel van de jaarlijks door de stad verleende toelatingen voor het bouwen van huizen²⁷. Dergelijke informatie zegt niets over de omvang van de huizen die statiger, groter en hoger werden²⁸. De invloed daarvan op de bouwactiviteit ontbreekt. De bouwtoelatingen werden in een indexcijfer omgezet (grafiek 2).

27. Dergelijke indicator overdrijft de bouwactiviteit en loopt erop voor. J.P.Lewis (*op.cit.*, pp.302-303) stelt voor de bouwtoelatingen te vermenigvuldigen met coëfficiënt 0,85 en een time-lag van een half jaar in te voeren om het effectief aantal gebouwde huizen te kennen. Het heeft niet zoveel zin deze operatie hier uit te voeren omdat het toch in de eerste plaats gaat om de trendmatige ontwikkeling.

28. P. VAN DEN EECKHOUT, Brussels. in: *M.Daunton, ed. Housing the workers: A comparative perspective 1850-1914*. Leicester, 1990, pp.67-106.

Grafiek 2

Bouwcycli en Brussel en Parijs, 19e eeuw²⁹

Deze indicator van de bouwactiviteit heeft enkel betrekking op de stad Brussel zelf en niet op het sterk groeiend randgebied. De agglomeratie vormde één urbanistisch geheel, waarbinnen bouwondernemers en

29. De grafiek voor Brussel werd overgenomen uit de congresbijdrage van P. VAN DEN EECKHOUT, *The form and quality of nineteenth-century working-class housing in Belgium. International Economic History Congress, Berne, 1986*. De Parijse bouwcyclus: F. MARNATA, *Les loyers des bourgeois de Paris, 1860-1958*. Parijs, 1961, p.23 ("constructions nouvelles"); zie ook het indexcijfer ("volume des pierres de taille entrées à l'octroi à Paris") bij F. CARON, *L'extension des infrastructures et des équipements et l'intensification des échanges de marchandises*. in: *Histoire économique et sociale de la France*, vol. IV, Parijs, 1979, p.138; A. DAUMARD, *Maisons de Paris et propriétaires parisiens au XIXe siècle*. Parijs, 1965, pp.30-33.

bouwvakarbeiders uit de verschillende gemeenten actief waren. Dit blijkt uit de notities in het Arbeidsblad onder de rubriek "Marché du travail" en uit de gegevens van de industrietelling van 1910 m.b.t. de werk- en woonplaats van de werklieden³⁰. Een overzicht van de Brusselse bouwcyclus moet dus rekening houden met de ontwikkelingen in het randgebied. Informatie daarover kan, opnieuw met omzichtigheid, worden gevonden in het aantal huizen dat in elke gemeente werd geteld tijdens de bevolkingstellingen. Tabel 2 (zie bijlage 3) verschaft de gegevens over de evolutie van de huizen in het Brusselse randgebied³¹.

De jaarlijkse groei van het aantal huizen staat in volgende tabel.

Tabel 3. Procentuele groei van het aantal huizen in de Brusselse agglomeratie

1846-1856	1,78%
1856-1866	3,41%
1866-1880	3,50%
1880-1890	1,90%
1890-1900	2,68%
1900-1910	3,19%
1910-1920	0,86%
1920-1930	1,44%

Er was een zeer sterke groei tijdens de jaren zestig en zeventig, een vertraging in de jaren tachtig en een vernieuwd elan na 1890. Deze ontwikkeling sluit tot 1900 aan bij de evolutie van de bouwtoelatingsen in de stad Brussel. Terwijl deze vanaf 1900 echter sterk afnamen, groeide de bouwactiviteit in de randgemeenten met een sterker ritme

30. Op 31 december 1910 (laagseizoen in de bouw) gingen 1350 Brusselaars op de werven van de randgemeenten werken, terwijl er 1558 bouwvakarbeiders uit de randgemeenten in de stad hun brood kwamen verdienen (*Recensement de l'industrie et du commerce*, 31.12.1910. Brussel, 1913, vol.3, pp.132 ev.;pp.152-158).

31. Volkstellingen, 1846, pp.12-17; 1856, pp.10-16; 1866, pp.10-18; 1880, dl.1, pp.10-18; 1890, dl.1, pp.10-15; 1900, dl.1, pp.10-18; 1910, dl.2, pp.11-19; 1920, dl.2, pp.6-9; 1930, dl.1, pp.334-339. Het betreft telkens de rubrieken "Maisons habitées" en "Maisons inhabitées".

dan tijdens de jaren 1890³². Deze hoge activiteit was niet alleen te danken aan de snelle urbanisatie van gemeenten uit de tweede en derde gordel rond Brussel zoals Sint-Lambrechts Woluwe, Evere, Vorst, Ukkel of Oudergem, maar ook aan de verdere verstedelijking van gemeenten die aan de hoofdstad grenzen, zoals Anderlecht, Molenbeek en Schaarbeek. Er moet bijgevolg rekening worden gehouden met de divergentie tussen de bouwactiviteit in Brussel en in het randgebied bij de interpretatie van de loonevoluite na 1900. Volledigheidshalve moeten ook de bouwinvesteringen van de centrale overheid worden bekeken. Het ging nagenoeg uitsluitend om grootschalige, prestigieuze projecten die veel arbeidskrachten vergden en dus ook de condities op de arbeidsmarkt bepaalden. De bouwinvesteringen van de Belgische staat beperkten zich weliswaar niet tot de Brusselse agglomeratie³³, maar deze genoot er alleszins in ruime mate van. In bepaalde jaren werd zelfs vrijwel de gehele post aan Brusselse bouwwerken besteed (om slechts enkele voorbeelden te noemen: het Justitiepaleis 38 miljoen F in de jaren 1860, 1870 en 1880; de legerkazernen 15 miljoen F tussen 1900 en 1912; het nieuwe muntgebouw 3,8 miljoen F tussen 1871 en 1882 en verder scholen, musea, de koninklijke bibliotheek, de kosten aan het koninklijk paleis etcetera). Deze investeringen kenden uitgesproken golven: geringe activiteit tussen 1850 en 1870 (gemiddeld 1,3 miljoen F per jaar), hoge investeringen tussen 1871 en 1884 (5,3 miljoen F per jaar), lage investeringen tussen 1885 en 1900 (2,2 miljoen F per jaar) en opnieuw hoge investeringen tussen 1901 en 1910 (5,1 miljoen F per jaar)³⁴. Deze golven waren lang niet dezelfde als deze in de woningbouw : 1879 was een topjaar in de staatsinvesteringen in de bouw, wat zeker niet blijkt uit grafiek 2; 1898 was een dieptepunt in de overheidsinvesteringen in de bouw, maar precies toen

32. Deze vaststelling wordt volkomen bevestigd door de berichten over de "Marché du travail" die in het Arbeidsblad in de loop van de jaren 1900-1913 verschenen en die alle, zonder uitzondering, het belang van de bouwactiviteit in de randgemeenten onderstrepen, bv., "les constructions privées sont de nouveau très nombreuses à la périphérie de l'agglomération" (*Revue du travail*, mei 1907, p.584).

33. Zie J. PIRARD, *Le pouvoir central belge et ses comptes économiques, 1830-1914*. Brussel, 1985, vol.VI, 1c, pp.1354-1362.

34. J. PIRARD, *Le pouvoir central*, *op.cit.*, p.1352.

scheerde de huizenbouw hoge toppen; 1910 was een topjaar qua investeringen, maar een dieptepunt in de bouwtoelatingen van de stad. Bestond er een anti-cyclische bouw investeringspolitiek van de staat? De Parijse bouwcyclus wordt gevolgd aan de hand van het jaarlijks aantal nieuwe gebouwen in de stad (cfr.grafiek 2). De bouwactiviteit brandde er op een laag pitje circa 1870, nam sterk toe tussen 1875 en 1885 en daalde vervolgens tot circa 1890. Na een stagnatie van 1890 tot 1897 deed er zich een korte maar hevige inzinking voor, die slechts langzaam herstelde na 1910. Van enige analogie tussen de bouwactiviteit in Brussel en Parijs was geen sprake. Globaal beschouwd, kenden de fluctuaties in de Brusselse bouw grotere amplitudes dan deze in Parijs.

Rekening houdend met de bouwtoelatingen in Brussel, de evolutie van het aantal huizen in de randgemeenten en de staatsinvesteringen in de bouw kunnen volgende hoogte- en laagtepunten in de bouwactiviteit van beide steden worden aangewezen. Het gaat om ramingen, eerder dan om exacte cycli.

Tabel 4 Bouwcycli in Brussel en Parijs, 19e eeuw

BRUSSEL		PARIJS	
TOP	DIEPTE	TOP	DIEPTE
1862	1867	1854	1858
1874	1885	1863	1871
1888	1891	1884	1889
1898	1905	1895	1900
1910	?	1913	?

Tijdens de dalende trend in Brussel van 1874 tot 1891 was er een korte cyclus met dieptepunt in 1885 en top in 1888. Tijdens de dalende trend in Parijs tussen 1884 en 1900, was er een dieptepunt in 1889 en een stagnatie tussen 1890 en 1896. De Brusselse bouw kende topjaren in 1862, 1874, zo men wil in 1888 (een "relatief" topjaar), 1898 en 1910, dus zowat om de twaalf jaren. De Parijse bouw werd gekenmerkt door een minder regelmatige cyclus, met een uitgesproken dalende trend en topjaren in 1854, 1863, 1884, 1895 en 1913.

De Brusselse lonen werden niet beïnvloed door de hevige schommelingen van de bouwactiviteit voor 1870³⁵. De reprise van de bouw in 1871/72 betekende het begin van meer flexibele uurlonen. Vrij snel schoten de lonen toen de hoogte in tot 1875/76. Zij daalden echter op het einde van de jaren zeventig. Deze ontwikkeling liep parallel met deze in de bouwactiviteit. De loonsverhoging in 1884 had echter geen uitstaans met de bouwcyclus, die pas in 1886 herstelde van de inzinking van '85. De sensationele toename van de bouwactiviteit in de tweede helft van de jaren 1890 ging gepaard met een stijging van de lonen van de metselaars, maar met een vertraging van ongeveer één jaar. Dergelijke time-lag was ook de tijdgenoot opgevallen. Het "Arbeidsblad" rapporteerde in augustus 1896: "La situation est(...)fort bonne. On avait prévu des changements dans les taux des salaires, mais ils ne se sont pas réalisés"³⁶. In januari 1897 werd geschreven dat "les salaires ne varient pas"³⁷ en pas in juli 1897 werden loonsverhogingen gemeld³⁸. Deze time-lag speelde ook een rol bij de loonsvermindering van 1893/94 die een reactie kon zijn op de diepe inzinking van de bouwactiviteit in 1891/92. De loonsverhoging uit het jaar 1908 stond in verband met de hoge bouwactiviteit in de Brusselse randgemeenten. De loonschommelingen van de Brusselse metselaars vielen dus samen met de hevige fluctuaties in de bouwactiviteit vanaf

35. Ter herinnering: het gaat hier uitsluitend om uurlonen, bekeken als de basisremuneratie, en niet om de effectieve verdiensten die zeker onderhevig waren aan de conjunctuur via de werktijd.

36. *Revue du travail*, augustus 1896, p.751.

37. *Idem*, januari 1897, p.7.

38. *Idem*, juli 1897, p.573.

1870, op één uitzondering na (m.n. het midden van de jaren 1880).

De vergelijking tussen bouwactiviteit en bouwlonen in Parijs leidt tot zelfde conclusies. De groeiende activiteit tussen 1875 en 1884 ging gepaard met de forse klim van het dagloon. Er was een crisis in 1885 en precies in dat jaar daalden de lonen. De flauwe bouwactiviteit in de jaren 1890 en 1900 ging dan weer hand in hand met een lange periode van stagnerend dagloon. De groei van de lonen in 1905 kan echter niet aan een gunstige bouwcyclus worden gekoppeld. Deze laatste schoot pas na 1910 terug de hoogte in, de daglonen stegen toen eveneens. Dus ook met betrekking tot Parijs kan er vanaf de jaren zeventig een samenhang tussen cyclus en loonevolutie in de bouw worden aangewezen, hoewel er ook daar een uitzondering was.

4. BOUWCYCLUS EN KLASSENSTRIJD

In welke mate bestond er een direct verband tussen cyclus en loon? Welke waren de mechanismen die de loonstarheid doorbraken? Was de bloeiende bouwactiviteit in de jaren zeventig de enige oorzaak van de plotselinge fluctuaties van de lonen? Pieken hadden zich al eerder voorgedaan. In 1862 bijvoorbeeld was er een bouwtop in Brussel. Deze duurde echter niet lang en de bouwnijverheid doorworstelde er reeds twee jaar later een inzinking die tot 1870 aansleepte. In dergelijke omstandigheden was een loonsverhoging uitgesloten. Na 1870 was de bouwkoorts in Brussel en Parijs daarentegen uiterst spectaculair en hield lang aan: in Brussel van 1871 tot 1878 en in Parijs van 1876 tot 1884. Deze bouwkoorts verplichtte de ondernemers hogere lonen te betalen om voldoende arbeiders aan te trekken én te behouden. Later zouden de Brusselse bouwondernemers naar deze bloeiperiode verwijzen als “une prospérité factice”, veroorzaakt door een nooit geziene ontwikkeling van de openbare werken, “exécutés en trop grand nombre et dans un délai trop rapproché”³⁹. De bouwcyclus heeft dus via de hoge nood aan arbeiders de lonen beïnvloed. Maar dat verklaart

39. Getuigenis van Ch.Buls in de gemeenteraadszitting van 9 november 1885, n.a.v. de petitie van de Fédération ouvrière et démocratique de Bruxelles (zie ook verder) (*Bulletin communal*, 1885, vol.2, p.662).

nog niet waarom de lonen zo snel op de bouwconjunctuur reageerden.

Speelden er andere factoren? Er kan worden gedacht aan de introductie van stoommachines op de Brusselse bouwerven, die (weliswaar schuchter) begon in het jaar 1870⁴⁰. Hoe gering ook, de produktiviteit werd opgedreven in deze tot dan uitsluitend door menselijke energie gedragen nijverheid⁴¹. Inspanningen om de sector te mechaniseren werden vooral omstreeks de eeuwwisseling gedaan. De totale stoomkracht steeg van een onbeduidende 41 PK in 1896 naar 573 PK in 1910 (een jaarlijkse groei van 20%)⁴². De produktiviteitswinst die daaruit volgde, leidde vroeg of laat tot loonsverhoging.

Maar stakingen en sociale onrust beïnvloedden de loonontwikkeling veel sneller. Het onmiddellijk inpikken van de uurlonen in de Brusselse bouw op de relance van de activiteit in 1871 had te maken met de heropflakking van de klassenstrijd in de jaren 1869-1873. Vele Brusselse arbeiders richtten in die jaren nieuwe verenigingen op. De metselaars-plafonneerders van de hoofdstad verenigden zich in april 1869 en sloten onmiddellijk aan bij de Internationale⁴³. Talrijke "sociétés de métier" staakten toen voor hoger loon en werktijdverkort⁴⁴. Dit klimaat van sociale spanning deed de bouwondernemers wellicht beslissen de lonen snel aan de opgaande bouwcyclus aan te passen, zelfs al hebben de metselaars toen niet meegestaakt. De

40. P. VAN DEN EECKHOUT, *Determinanten...*, *op.cit.*, vol. 3, p.38. De eerste stoommachine op een Brusselse bouwerv verscheen in 1870, de volgende machines kwamen er in 1872 en in 1876. Van 1878 tot 1883 werden nog tien machines op werven geïnstalleerd.

41. De produktiviteitswinst werd onderstreept voor Frankrijk: G. DESERT, *Aperçus sur l'industrie française du bâtiment au XIXe siècle*. in: J. BARDET, P. CHAUNU e.a., eds., *Le bâtiment; enquête d'histoire économique, XIVe - XIXe siècles*. Parijs, 1971, p.77.

42. Deze cijfers betreffen Anderlecht, Brussel, Elsene, Etterbeek, Molenbeek, Schaarbeek, Sint-Gillis en Ukkel: *Recensement général des industries et des métiers* (31.10.1896), vol.1, pp.113-115; *Recensement de l'industrie et du commerce* (31.12.1910), vol.5, pp.368-370.

43. H. COLLIN-DAJCH, *Contribution à l'étude de la première internationale à Bruxelles, 1865-1873*. in: *Cahiers bruxellois*, 1956, pp.128-129, 134.

44. De stakingen omstreeks 1870 kaderen in een Europees klimaat van sociale onrust ("The Great Excitement", "die Mächtige Streikwelle"), zie E. SCREPANTI, *Long cycles in strike activity: an empirical investigation*. in: *British Journal of Labour Relations*, 1987, pp.107-109.

Brusselse metselaars profiteerden van het feit dat de lonen in vele industrieën en op vele plaatsen werden opgetrokken.

Toen de gunstige bouwconjunctuur ten einde liep, zaten de bouwondernemers opgescheept met teveel arbeiders, met nieuwe investeringen (niet alleen de enkele stoommachines, maar ook de voorraad aan bouwmaterialen) en met een loonkost die zwaar doorwoog in vergelijking met de materialenkost⁴⁵. De inzinking startte in 1879 en kende een dieptepunt in 1885. De laagconjunctuur hield zeven jaren aan. Onder deze druk daalden de uurlonen al in 1879; dit was de eerste daling van de basisremuneratie sinds (ten minste ?) 1814! Ook in het Parijse bouwvak deden zich rond diezelfde periode (1885) de eerste loonsverlagingen van de eeuw voor. Deze vielen samen met het begin van de dalende bouwconjunctuur.

Hebben de arbeiders tegen deze vermindering van de uurlonen in 1879 geprotesteerd? De economische toestand verzwakte de arbeidersklasse: dus geen stakingen of onderhandelingen. Een petitie van de "Fédération des ligues ouvrières des sociétés démocratiques de Bruxelles", gericht aan de burgemeester en zijn college in maart 1885, lijkt wel de enige -en late!- reactie tegen de loonsvermindering en de werkloosheid⁴⁶. De Fédération (één van de medeoprichters van de B.W.P.) vroeg begrip voor de schrijnende toestand waarin de Brusselse arbeidersklasse sedert enkele jaren verkeerde, resultaat van de uiterst slappe bouwactiviteit, de hoge werkloosheid en het te lage loon, dat "après de nombreuses fluctuations (...) est à peine plus élevé qu'il y a trente ans" (wat onjuist was). De Fédération vroeg dat minimumlonen in de lastenboeken van de stad werden ingeschreven, dat de werktijd tot tien uur werd beperkt om aanwervingen te bevorderen en dat de stad opnieuw investeringen in grootschalige bouwprojecten zou doen. De Brusselse gemeenteraad verwees de petitie naar de commissie van

45. De prijs van de bouwmaterialen begon te dalen. Het "Exposé de la situation du Royaume" van 1876 - 1900 wees op "le fait saillant" dat stenen steeds meer op mechanische wijze werden geproduceerd (Exposé, vol.1, p.355), wat de kostprijs deed dalen. Deze daling werd voor Groot-Brittannië gemeten door K. MAIWALD, An index of building costs in the United Kingdom, 1845-1938. in: *Economic History Review*, 1954, p.192.

46. Bulletin communal de la ville de Bruxelles, 1885, vol.1, pp.77-80.

financiën... die ze nooit heeft behandeld.

Deze petitie wijst op het bestaan van nog een loondeterminant, of beter: het verdwijnen ervan. De petitie riep de Brusselse gemeenteraad op de lonen op te trekken en een nieuw minimum vast te leggen, precies zoals was gebeurd onder impuls van de Brouckère in 1855. De burgemeester in 1885, de doctrinaire liberaal Buls, was daar niet voor te vinden. Hij meldde zelfs dat de clause omtrent het minimumuurloon het jaar voordien uit de lastenboeken was verdwenen ⁴⁷.

Het zwakke verweer van de arbeiders in het begin van de jaren tachtig wijst op de geringe rol van de arbeidersbeweging in deze nijverheid. Een organisatie van Brusselse bouwvakarbeiders werd slechts in 1908 uit de grond gestampt, wellicht onder invloed van de nationale ééndagsstaking (waarover verder). Pogingen van socialisten en christen-democraten om in Brussel kleine en versnipperde groeperingen te verenigen, kenden weinig succes. Vooral socialistisch geïnspireerde bonden waren niet voor één gecentraliseerde organisatie te vinden. Deze verdeeldheid verzwakte hen niet alleen ten opzichte van de patroons, maar ook van de christelijke bouwvakarbeidersbond en de bonden in andere steden ⁴⁸.

De afwezigheid van een georganiseerde arbeidersbeweging in de Brusselse bouw belette dat er sociaal overleg of collectieve arbeidsovereenkomsten tot stand kwamen rond 1910, zoals toen wél het geval was in Antwerpen en Gent ⁴⁹. Er werd ook weinig gestaakt in Brussel, terwijl er toch belangrijke stakingen waren in Gent (1300 metselaars in april 1898) en Antwerpen (1700 metselaars in april-mei 1907) ⁵⁰.

In de maanden maart en april 1908 stak er een golf op van sociale

47. Idem, vol.1, p.84: "(La clause) a disparu du cahier des charges voté l'année dernière. Vous aurez à examiner s'il y a lieu de la rétablir". De clause werd pas tien jaar later opnieuw opgenomen.

48. In 1909 telden de socialistische bouwbonden 147 leden (op een totaal van 7323 socialistisch gesyndiceerden in het Brusselse) en de christelijke bouwbonden 207 leden (op 1898 christelijk gesyndiceerden). De socialisten hadden aldus één van de laagste syndicalisatiegraden, zie: C. STRIKWERDA, *Urban structure, religion, and language: Belgian workers:1880-1914*. Onuitgegeven doctoraat, Michigan, 1983, pp. 442-443.

49. J. MINEUR, *La réglementation conventionnelle des salaires*. Gembloux, 1936, pp.25-27.

50. *Revue du travail*, juni 1898,p. 605; idem, mei 1907, p.605.

onrust in de Belgische bouwnijverheid. De "Nationale federatie van bouwarbeiders" riep op tot een ééndagsstaking en betoging (in Brussel op 16 maart 1908) voor een nationale loonsverhoging en voor werktijdverkorting. In Brussel kwam deze staking voor de arbeiders op een gunstig moment: de bouw stelde het goed. Enkele kleine stakingen braken in de Brusselse bouwsector uit, maar deze eindigden meestal met het ontslag van de stakers. Er werden nochtans successen geboekt: de Brusselse patroons verhoogden de lonen van 0,40 F naar 0,50 F⁵¹. De Brusselse bouwvakarbeiders dankten hun loonsverhoging blijkbaar aan de nationale beweging en niet aan de eigen syndicale strijd. Dit besluit kon al met betrekking tot de jaren zeventig worden getrokken.

De Parijse bouwvakkers waren actiever op dat vlak. Zij deden volop mee aan de nationale staking van 1906, toen zij met 72.000 stakers (57% van het totaal aantal Parijse stakers!) loonsverhoging eisten én verkregen. Dit was de grootste stakingsbeweging van de Parijse bouwvakkers vóór de eerste wereldoorlog. Deze actie verklaart de loonsverhoging in 1906, die volkomen los stond van de bouwcyclus. Eenzelfde druk van de arbeidersstrijd op de lonen deed zich voelen in 1898, het jaar waarin een zware crisis in de Parijse bouw begon: de lonen stegen toen lichtjes ten gevolge van de staking in dat jaar (44.000 stakende bouwvakkers in Parijs)⁵².

De arbeidersbeweging in Brussel en Parijs was, globaal bekeken, niet doorslaggevend bij de loonontwikkeling in de bouw. De arbeiders waren wél bij machte hun loon te verhogen via stakingen. Deze stakingen -waaraan de Brusselse metselaars al dan niet actief deelnamen- grepen plaats op momenten van stijgende bouwactiviteit. In Parijs echter, waar de combativiteit van de arbeiders groter was, werd er massaal en met succes gestaakt in 1906, toen de bouwconjunctuur in het slop zat.

51. Idem, maart 1908, p.329; april 1908, p.436, mei 1908, pp.539 en 560. De rechtstreekse band tussen de loonsverhoging en de sociale strijd wordt ook gelegd door F. ADRIAENSSENS, *De syndicale geschiedenis van de Algemene Centrale van Brussel, Halle, Vilvoorde en Liedekerke*. Sl.,1984, p.32.

52. E. SHORTER, C. TILLY, *Strikes in France, 1830-1968*. Cambridge,1974, pp.120, 385.

5. ARBEIDSMARKT, ARBEISQUALIFICATIES EN LOON-SPREIDING

Waarom was de arbeidersbeweging in de Brusselse bouw voor de eerste wereldoorlog zo zwak? De grote versnippering van kleine, onafhankelijke bonden en de kleinschaligheid van de industrie speelden een rol, maar de specifieke recrutering van de arbeiders was wellicht doorslaggevend. De nood aan werklieden was soms zodanig hoog dat talrijke arbeiders uit het omliggende platteland werden aangetrokken. Er bestond een omvangrijk arbeidsreservoir⁵³. Daaruit was in de jaren vijftig reeds geput door de Parijse bouwnijverheid en iets later door de Brusselse⁵⁴.

Deze arbeiders vestigden zich in de stad of de agglomeratie, maar vaak pendelden zij. De industrietelling van 1896 geeft een indruk van het aantal ingewekenen. De autochtone Brusselaars -geboren in de agglomeratie- vormden 58% van het totaal aantal bouwvakkers, terwijl het aantal autochtonen voor de andere nijverheden veel hoger was⁵⁵. Bijna één op twee bouwvakarbeiders was dus buiten de agglomeratie geboren. De bevolkings- en industrietelling van december 1910 geeft informatie over de omvang van de pendel. In de Brusselse agglomeratie woonden zo'n 12.000 bouwvakarbeiders. Daarvan hadden er 800 buiten de agglomeratie werk. Circa 5.300 van de resterende 11.200 werklieden pendelden binnen de agglomeratie. Bij deze 11.200 Brusselse bouwvakkers kwamen zich 5.200 arbeiders voegen van buiten de agglomeratie: 3.220 uit het arrondissement Brussel, 220 uit het arrondissement Leuven en 1.750 uit het Nijvelse⁵⁶. In totaal bood

53. G. DESERT, *Aperçus...*, *op.cit.*, pp. 84-87.

54. G. WEILL, *Histoire du mouvement social en France, 1852-1924*. Parijs, 1924, p.46; P. VAN DEN EECKHOUT, *Determinanten...*, *op.cit.*, vol.1, p.135; vol.2, p.191.

55. Recensement général 1896, vol.XVII, cadre XVI-1. Het autochtone aandeel bedroeg eveneens 58% in de machineconstructie, maar liep op tot 70% in de meubelnijverheid, 76% in de kleding, 77% in de typografie en 78% in de kunst- en precisienijverheid.

56. Population. Recensement général du 31.12.1910, vol.IV, pp.344 e.v.; Recensement de l'industrie, 1910, *op.cit.*, vol.III, pp.132 e.v.

de agglomeratie werk aan circa 16.400 bouwvakarbeiders, waarvan er 31,7% buiten de agglomeratie woonden.

Sommige dorpen waren in hoge mate afhankelijk van de Brusselse bouw voor de tewerkstelling van hun mannelijke arbeidskrachten. Vooral het Zuidoosten van de stad (Kraainem, Wezembeek, Tervuren, Rode, Limal, Rixensart, Waterloo,...) leverde veel arbeiders. Waarschijnlijk werd nog meer geput uit dit arbeidsreservoir dan de telling van december 1910 laat vermoeden. Het aandeel van de pendelarbeiders in de totale tewerkstelling kon aanzienlijk stijgen tijdens het bouwseizoen. Immers, de telling van 1896 toont aan dat er heel wat meer bouwvakkers in deze dorpen woonden dan er op dat ogenblik werk hadden⁵⁷. Waar konden deze arbeiders anders terecht dan op de nabije arbeidsmarkt van de Brusselse bouw? Permanente en tijdelijke aanwezigheid van niet-Brusselaars op de arbeidsmarkt van de Brusselse bouwnijverheid was bijgevolg zeker niet gering. Dit aanbod was mee verantwoordelijk voor de zwakte van de Brusselse bonden⁵⁸.

Het grote aanbod van werkkrachten drukte bovendien op het algemene loonpeil. De aanwezigheid van niet-Brusselse bouwvakarbeiders ontlokte aan de autochtone werklieden dan ook menige zure oprisping⁵⁹. Was er nochtans geen sprake van gescheiden arbeidsmarkten, de ene voor geschoolde, goedbetaalde autochtonen en de andere voor ongeschoolde, laag betaalde plattelanders⁶⁰? De lonen van metselaars en metselaars-helpers evolueerden inderdaad verschillend, wat zou kunnen wijzen op een gesegmenteerde arbeidsmarkt.

De sterk schommelende Brusselse bouwactiviteit van de jaren zeventig doorbrak de traditionele loonstarheid en deed de loonspreiding tussen geschoolden en ongeschoolden snel krimpen: het procentueel verschil tussen beide lonen tuimelde van 41% naar 20% en zelfs

57. Recensement général 1896, op.cit., vol.XVII, cadre XVII. Zo bvb. woonden er 1.433 bouwvakkers in vijf gemeenten van het arrondissement Nijvel, waarvan er 621 (of 43%) in eigen streek werk vonden.

58. C. STRIKWERDA, Urban structure..., op.cit., p.391.

59. P. VAN DEN EECKHOUT, Determinanten..., op.cit., vol.1, p.135.

60. Voor de theorie van de gesegmenteerde arbeidsmarkt (en meer in het bijzonder m.b.t. de bouw): A. KNOTTER, De Amsterdamse bouwnijverheid..., op.cit., pp.124-125.

minder⁶¹. Het uurloon van geschoolden steeg op hetzelfde moment als dat van de ongeschoolden, alleen in mindere mate. Was de vraag naar ongeschoolde arbeid toen groter dan de vraag naar geschoolde arbeid, of bood de ongeschoolde arbeid zich in iets geringere mate aan wegens de mogelijkheid elders goed te verdienen?

De bouwactiviteit verflauwde aanzienlijk vanaf 1878, met een eerste dieptepunt in 1885 en een tweede in 1891. Deze lange crisis-even onderbroken door een verbetering in 1888- ging vrijwel ogenblikkelijk gepaard met een loonsverlaging van de ongeschoolde arbeid in 1878, terwijl de uurlonen van de geschoolde arbeid nog één (of twee ?) jaren ongewijzigd bleven. De crisis in de bouw viel samen met de zware industriële en agrarische crisis uit de jaren 1880, zodat het zeer ruime aanbod van ongekwalificeerde werklieden het uurloon snel heeft omlaag gedrukt. Het tweede dieptepunt uit deze crisis -in 1891- had dan weer hetzelfde effect als de daling van de bouwconjunctuur op het einde van de jaren 1870: een loonsvermindering van de ongeschoolde arbeid, gepaard met een loonstagnatie van de geschoolde arbeid. Lonen van ongeschoolden waren conjunctuurgevoeliger dan deze van de geschoolden. Dit werd ook reeds vastgesteld voor de pre-industriële tijd⁶². De opeenvolgende loonaanpassingen tussen 1878 en 1893 hebben het loonverschil tussen metselaar en metselaar-helper van circa 15% doen toenemen tot circa 30% in 1893.

De zeer gunstige bouwactiviteit vanaf 1895 heeft het loonverschil opnieuw tot de traditionele loonspanning van circa 50% gebracht. In tegenstelling tot de prille jaren 1870, bleken de lonen van de ongeschoolden niet sneller te reageren op de bouwconjunctuur. De geschoolden zagen hun uurloon klimmen in 1898 (van 0,38 naar 0,41 F), terwijl de ongeschoolden het hunne lichtjes zagen dalen (van 0,28 naar 0,27). Het uurloon van de geschoolden verminderde eveneens zowat een jaar later, maar het bleef toch hoger dan in 1897. De

61. Eenzelfde fenomeen werd vastgesteld in Amsterdam tijdens de jaren 1860, cfr. J.L. VAN ZANDEN, Lonen en arbeidsmarkt in Amsterdam, 1800-1865. in: *Tijdschrift sociale geschiedenis*, 1983, p.23.

62. E. SCHOLLIERS, Loonsverhoudingen en arbeidsmarkt. in: *Bijdragen tot de prijsengeschiedenis*, 1957, p.58; id., *Remuneratiemodaliteiten...*, op.cit., pp. 43-44.

verhouding 0,40 F - 0,27 F bleef tien jaar lang behouden.

Hoe kan de evolutie van de loonspanning van 1870 tot 1900 worden verklaard? De gunstige bouwconjunctuur trok een massa nieuwe arbeiders aan van buiten de agglomeratie en van andere nijverheden⁶³. Ongeschoolde, allochtone arbeiders boden zich aan op de Brusselse arbeidsmarkt van de bouw en hielden het loonpeil constant⁶⁴. Aan de vraag naar "de bons ouvriers" werd daarentegen minder voldaan. Het Arbeidsblad van september 1896 noteerde: "Il se manifeste une tendance à la hausse des salaires pour les bons ouvriers qui se font rares"⁶⁵. Later klonk het: "Il faut payer de plus hauts salaires pour conserver les bons ouvriers"⁶⁶. De expansieve Brusselse bouw kon in voldoende mate beschikken over weinig of niet gekwalificeerde arbeidskrachten, maar in onvoldoende mate over geschoolde werklieden. De grootschalige verspreiding van het goedkope trein- en tramabonnement voor arbeiders -nog in de kinderschoenen in de jaren 1870- heeft wellicht mee voor de nodige aanvoer van de ongeschoolden gezorgd, maar niet van de geschoolden. Lonen van geschoolde arbeiders stegen bijgevolg, terwijl deze van ongeschoolden stagneerden. Dat leidde tot het herstel van de 50%-loonspanning.

Nochtans had de massale aanwezigheid van ongeschoolde arbeiders op de Brusselse arbeidsmarkt ook gevolgen op het loonniveau van de geschoolde arbeid. Wegens de aanwezigheid van allochtone ongeschoolden voelden vele autochtone ongeschoolden zich geroepen

63. Revue du Travail, januari 1896, p.4; april 1896, p.319; juni 1896, p.565: "Il n'y a plus de bras disponibles en ville. Il faut en attirer de la campagne environnante, ce qui semble mécontenter vivement les ouvriers urbains".

64. De geringe loonsvermindering van de ongeschoolde bouwvakkers zou, in analogie met de situatie bij de schilders, als volgt kunnen worden verklaard: "Il y a beaucoup trop de bras sur le marché local. Les ouvriers peintres venus de province et de l'étranger en vue de l'exposition, ne sont pas retourné dans leurs foyers. Beaucoup ayant dépensé leurs ressources, n'ont plus les moyens de retourner et offrent leurs bras à tout prix" (Revue du travail, december 1897, p.1057). De Mechelse metselaars en hun helpers bv., boden zich ook in grote getale aan om de Brusselse tentoonstelling op te bouwen (Revue du travail, juni 1897, p.480).

65. Revue du travail, september 1896, p.839.

66. Idem, augustus 1898, p.779.

metselaar te worden. Daardoor werd ook de autochtone metselaar geconfronteerd met toenemende concurrentie. Het Arbeidsblad vatte deze doorstroming en de gevolgen op het loon als volgt samen: "Les anciens manoeuvres sont devenus maçons, et les inoccupés d'autres métiers se font manoeuvres. Cette situation est au désavantage des bons ouvriers maçons, lesquels, n'étant plus suffisamment assistés, ne gagnent pas les salaires que la situation pourrait leur procurer"⁶⁷. Lonen van geschoolden werden, met andere woorden, beïnvloed door de sociale en vooral geografische mobiliteit van ongekwalificeerde werklieden. De strikt gesegmenteerde arbeidsmarkt behoorde tot het verleden.

Lonen van beide arbeidscategorieën evolueerden van 1898 tot 1913 op vrijwel dezelfde wijze. De loonsverhoging in 1908 was voor beide quasi gelijk (+27% voor ongeschoolden, +25% voor de anderen). Slechts in 1914 evolueerden de lonen verschillend: 8% stijging voor de ongeschoolden, stagnatie voor de geschoolden. De loonspreiding werd tot 32% terug gebracht.

De loonspreiding in de Brusselse bouwnijverheid werd bepaald door de kwalificatie van de arbeiders en door de vraag en het aanbod op de arbeidsmarkt, die in functie stond van de bouwcyclus. Andere factoren, zoals de produktiviteit of de arbeidersbeweging, die in andere nijverheden bepalend waren, hadden geen invloed op de evolutie van de loonspreiding.

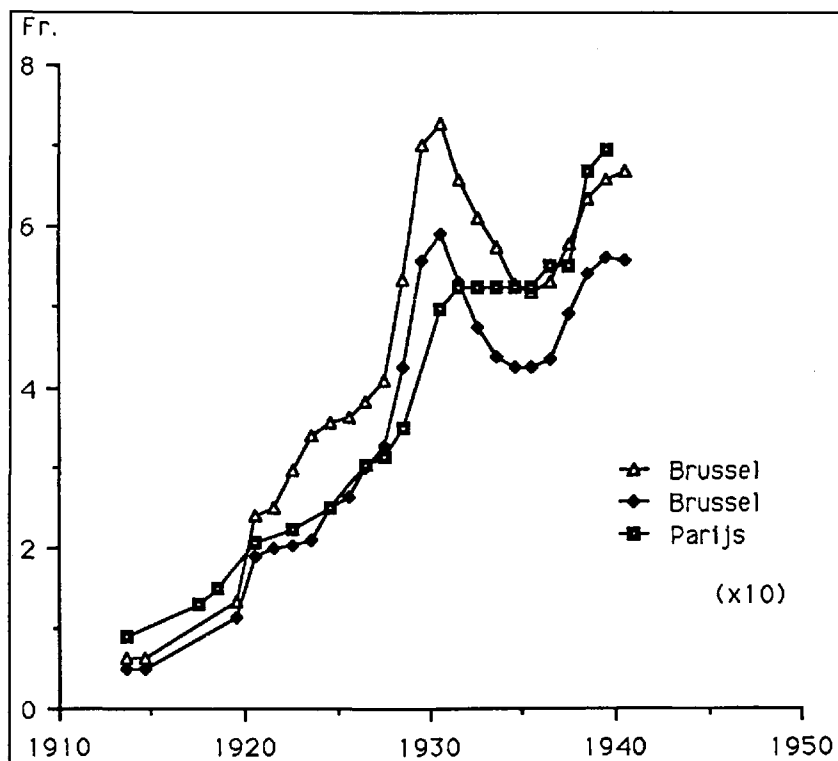
6. LOONDETERMINANTEN TIJDENS HET INTERBELLUM

Grafiek 3 toont het verloop van de lonen van metselaars en van hun helpers in Brussel en van alle bouwvakarbeiders in Parijs na 1919. Uur- en daglonen stegen sensationeel in beide hoofdsteden. De loonsverhoging was vooral belangrijk tijdens de jaren twintig. Er volgde een lichte inzinking in de jaren dertig en een herstel net voor de tweede wereldoorlog.

67. Revue du travail, juni 1898, p.578.

Grafiek 3

Evolutie van uurlonen (in Brussel) en daglonen (in Parijs),
1919-1940

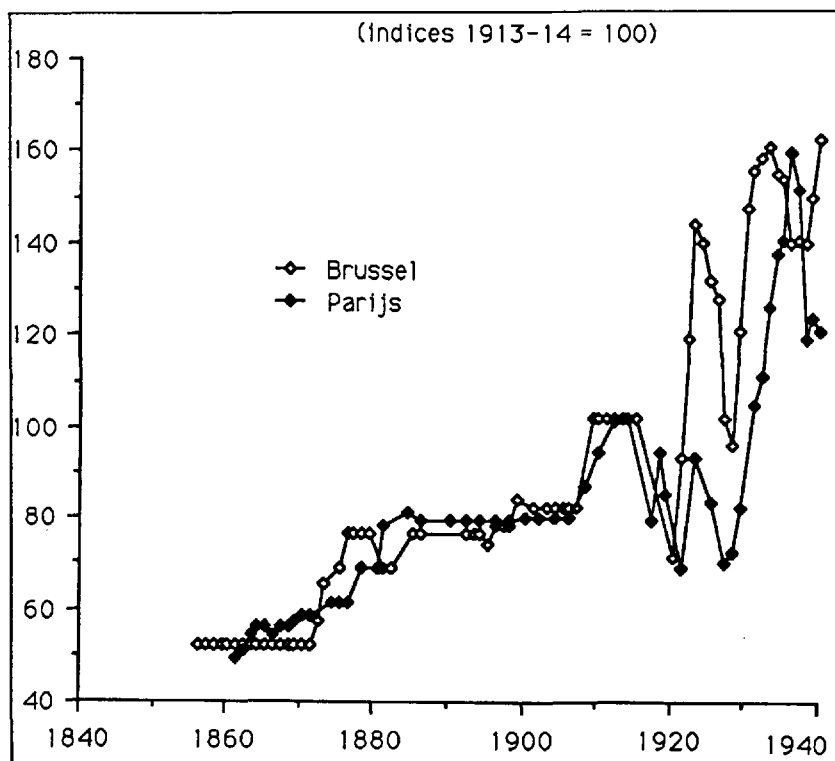
Inflatie en deflatie hebben deze ontwikkeling sterk beïnvloed. Ten einde een correcte, van muntontwaarding gezuiverde loonontwikkeling te volgen, worden de nominale lonen omgezet in indices van de reële uur- en daglonen door middel van de officiële indices van kleinhandelsprijzen⁶⁸. Het resultaat is een gedefleerd loon met een louter economische betekenis. De indices zijn getekend op grafiek 4, samen met de indices van de nominale lonen in de 19e eeuw. Dat geeft in één blik het beeld van de loonevolutie in de bouwnijverheid in Brussel en

68. Hoewel er uiteraard kritiek op beide prijsindices bestaat, voldoen ze hier in hun functie als ruwe deflator.

Parijs van 1855 tot 1940.

Grafiek 4

Loonindices in de bouwnijverheid, 1855-1940

De uitzonderlijk sterke loonsverhoging na de eerste wereldoorlog wordt sterk gerelativeerd. De Brusselse lonen, die in 1920 op een zeer laag peil stonden, stegen fors tot 1922 maar vielen terug tijdens de tweede helft van de jaren twintig. In 1928/32 scheerde dit loon hoge toppen, kende een kleine inzinking tot 1936, maar klom dan opnieuw tot 1940. De sterke schommeling tijdens de jaren twintig en de eerder geringe fluctuaties in de jaren dertig springen in het oog. De trend was duidelijk opwaarts en de uurlonen lagen in 1939 60% hoger dan in 1914.

De loonevolutie van de Parijse bouwvakkers week af van de

Brusselse vanaf 1920, terwijl beide looncurven in de 19e eeuw toch vrij analoog evolueerden. In Parijs duurde het tot 1930 alvorens het loonniveau van voor de oorlog opnieuw was bereikt. De Parijse lonen stegen met 50% tussen 1930 en 1936, maar kenden dan een inzinking. De reële lonen lagen in 1939 slechts zo'n 20% hoger dan in 1914.

De verklaring van de reële loonevolutie is uiterst complex. De stijging in 1921/22 kan worden verklaard door de koortsachtige activiteit uit die jaren, terwijl de reële loonsvermindering uit de jaren 1923/27 kan worden in verband gebracht met het slabakken van de nijverheid⁶⁹. De gunstige fase in 1928/29 heeft het loon opnieuw krachtig doen klimmen, een trend die werd verder gezet tot in het jaar 1930, hoewel de bouwactiviteit toen gevoelig verminderde⁷⁰. Een belangrijke staking in de Brusselse bouwnijverheid (3000 stakers!) in september 1928 heeft de loonsverhoging toen versneld⁷¹.

Vanaf 1930 begon de samenhang tussen cyclus en loon zoek te raken. De Brusselse lonen daalden tussen 1930 en 1935, terwijl de bouwactiviteit het uitzonderlijk goed deed in 1931, 1932, 1933 en 1935; enkel in 1934 was er een inzinking. Na 1935 was er van gunstige jaren in deze sector geen sprake meer en de Brusselse nieuwbouw verminderde tussen 1936 en 1940, terwijl de lonen in dezelfde periode klommen. Er was, met andere woorden, een negatieve correlatie tussen bouwcyclus en -loon tijdens de jaren 1930.

Mag de positieve samenhang tussen beide factoren tijdens de jaren twintig merkwaardig worden genoemd? In deze jaren nam de zogenaamde institutionalisering van de loonvorming immers een aanvang.

69. Baudhuin stelt de huishuurwetgeving uit de jaren 1919/1930 verantwoordelijk voor de geringe interesse in het bouwen, waar investeringen slechts matig zouden renderen (*Histoire économique...*, op.cit., vol.1, p.103). Zie ook tabel 3, waar de groei m.b.t. het aantal huizen in de Brusselse agglomeratie een povere 1,44% bereikte tussen 1920 en 1930.

70. Informatie over de bouwcyclus bestaat voor België vanaf 1890 (E. BUYST, *Huizenbouw en economische ontwikkeling*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, K.U.L., 1988); voor het Brusselse sedert 1928 (Belgische economische statistieken 1929-1940. Brussel, 1942, p.303) Indexcijfers m.b.t. Brusselse ("nieuwbouw in Groot-Brussel"): 1929=100; 1930=80; 1931=114; 1932=118; 1933=105; 1934=66; 1935=112; 1936=88; 1937=74; 1938=70; 1939=38; 1940=5.

71. *Revue du travail*, oktober 1928, p.1547.

Een nationale collectieve arbeidsovereenkomst, met clause omtrent de automatische koppeling van het uurloon aan de prijsindex, werd gesloten in het jaar 1920. Dit nationaal akkoord hield het echter slechts zes maanden uit⁷². Lokale CAO's werden gesloten in Gent, Sint-Niklaas, Doornik, Verviers, Antwerpen en Luik, maar niet in Brussel. De bouwconjunctuur, de spanningen op de arbeidsmarkt en een zeldzame keer de staking (m.a.w., de laat-negentiende eeuwse loondeterminanten) bepaalden er tijdens de jaren twintig nog steeds het loon.

De gunstige Brusselse bouwconjunctuur van 1931 tot en met 1935 ging niet gepaard met stijgende lonen, wél integendeel. Het algemeen dalende loonniveau in de Belgische nijverheid en de al dan niet expliciete loonindexering zorgden toen voor loonsverminderingen in de bouwsector die de val van de officiële prijsindex volgden. Anderzijds was de tanende bouwactiviteit na 1936 niet langer in staat de lonen omlaag te drukken. Toen bleken enkele institutionele determinanten (in casu de loonindexering die met de staking van 1936 "geofficialiseerd" werd) sterker dan de conjuncturele factor. Dit werd geconcretiseerd in een nieuwe nationale collectieve arbeidsovereenkomst in maart 1938⁷³.

Het afnemende belang van de conjuncturele factor bij de loonvorming had consequenties voor de loonspreiding. Lonen van ongeschoolden stegen sneller onder druk van factoren als de nieuwe loonminima in de lastenboeken van de centrale overheid, de stakingen of de clauses in de CAO's onmiddellijk na de wapenstilstand⁷⁴. In november 1918 eiste men voor ongeschoolde arbeid alom een loon van één frank per uur en 1,15 à 1,25 frank voor geschoolde arbeid. Deze eis werd in Brussel ingewilligd: de Brusselse bouwvakkers verdienden in 1919 1 F en 1,18 F per uur voor ongeschoold en geschoold werk. Dit betekende een loonsverhoging t.o.v. 1914 van respectievelijk 160%

72. J. MINBUR, *La réglementation...*, *op.cit.*, pp.129-130.

73. *Revue du travail*, mei 1938, p.643.

74. P. SCHOLLIERS, *Loonindexering en sociale vrede*. Brussel, 1985, pp.100-101. Stakingen in de Brusselse bouw: *Revue du travail*, december 1921, pp. 1389-1393.

en 130%, wat de loonspanning deed krimpen tot slechts 18%.

De conjunctuur kon de impact van bovengenoemde factoren nochtans uitvlakken tijdens de jaren 1920. De gunstige bouwcyclus uit de prille jaren 1920 kon -precies zoals in de late jaren 1890- blijkbaar minder gemakkelijk geschoolden dan ongeschoolden vinden. De loonspreiding tussen beide categorieën nam zeer snel toe (30% in 1921, 48% in 1922 en zelfs 66% in 1923). In de tweede helft van het decennium nam de loonspanning af tot circa 30%, wat een gevolg kon zijn van de grote vraag naar industriële arbeidskrachten in het algemeen waardoor de lonen van ongeschoolden sneller stegen.

Vanaf het ogenblik dat de impact van de bouwcyclus begon te tanen, dus vanaf 1930, ging de loonspreiding minder fluctueren. Het verschil tussen ongeschoolde en geschoolde uurlonen bleef rond 25% hangen tijdens de jaren 1930, wat betekende dat de lonen van beide categorieën grosso modo analoog evolueerden. De (al dan niet automatische) koppeling van het loon van verschillende arbeiderscategorieën aan de prijsindex was daarvoor wellicht in de eerste plaats verantwoordelijk.

Is de invloed van de bouwactiviteit op de Parijse lonen ook afgenomen? Het zeer lage loonniveau tijdens de jaren 1920/27 staat zonder twijfel in verband met de slappe bouwactiviteit in de Franse hoofdstad. Het indexcijfer van de nieuwbouw haalde er van 1920 tot 1923 amper een derde van het vooroorlogs peil. In de tweede helft van het decennium verging het de Parijse bouw iets beter, hoewel het niveau van 1913 slechts in 1925 en 1928 kon worden geëvenaard⁷⁵. Het zeer lage reële loon in de eerste helft en de stijging in de tweede helft van de jaren twintig kan dus worden verklaard door de bouwconjunctuur⁷⁶. Ook tijdens de jaren 1930 kan de samenhang tussen bouw-

75. F. MARNATA, *Les loyers...*, *op.cit.*, p.23. Indexcijfers van de Parijse nieuwbouw (1913=100): 1920=32; 1921=34; 1922=31; 1923=35; 1924=48; 1925=95; 1926=74; 1927=67; 1928=100; 1929=62; 1930=66; 1931=70; 1932=97; 1933=75; 1934=64; 1935=68; 1936=24; 1937= 21; 1938=25; 1939=17; 1940=6.

76. De malaise in de Parijse bouw zou worden verklaard door de huishuurwetten, de hogere belasting op eigendom en de striktere bouwreglementering, cfr. A. SUTCLIFFE, *The autumn of Central Paris. The defeat of town planning, 1850-1970*. Londen, 1970, pp.255-256.

cyclus en -loon worden vastgesteld. De bevredigende bouwactiviteit van 1930 tot en met 1935 (indexcijfer 73 als 1913=100), had een loonsverhoging tot gevolg. De Parijse bouw verging het echter heel slecht van 1936 tot en met 1939 (indexcijfer 22!), wat resulteerde in een scherpe verlaging van het reële dagloon.

De bouwconjunctuur in Parijs bleef haar dominante rol als loonbepaler spelen tijdens het interbellum. Institutionele factoren, die nochtans ook daar aanwezig waren, oefenden nog geen invloed uit. De ontwikkelingen in Parijs verschilden dus van deze in Brussel.

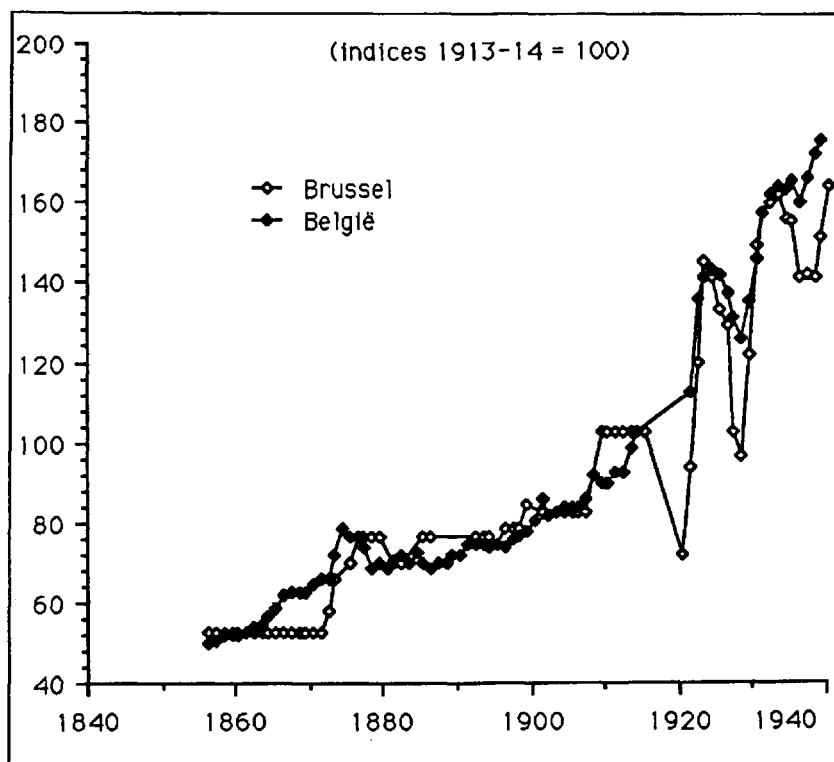
7. LONEN IN DE BOUW EN LONEN IN DE INDUSTRIE

Een vergelijking van de loonontwikkelingen in Brussel en Parijs met deze van resp. Belgische en Franse industriearbeiders laat toe de specificiteit en de sensitiviteit van de lonen in de bouw te beschouwen. Dit maakt het tevens mogelijk hoger gedane uitspraken met betrekking tot de globale arbeidsmarkt en de vraag naar ongeschoolde werklieden te controleren. Grafiek 5 toont het verloop van het loonindexcijfer van Brusselse bouwvakarbeiders en van het algemeen loonindexcijfer in de Belgische industrie⁷⁷.

77. M. PEETERS, L'évolution des salaires en Belgique de 1831 à 1913. in: *Bulletin Institut de recherches économiques*, 1939, pp.416-417; I. CASSIERS, Une statistique des salaires horaires dans l'industrie belge, 1919-1939. in: *Recherches économiques de Louvain*, 1980, p.76. Zie eveneens E. BUYST, Huizenbouw..., *op.cit.*, pp.398-399.

Grafiek 5

Loonindices Brusselse bouw en Belgische industrie

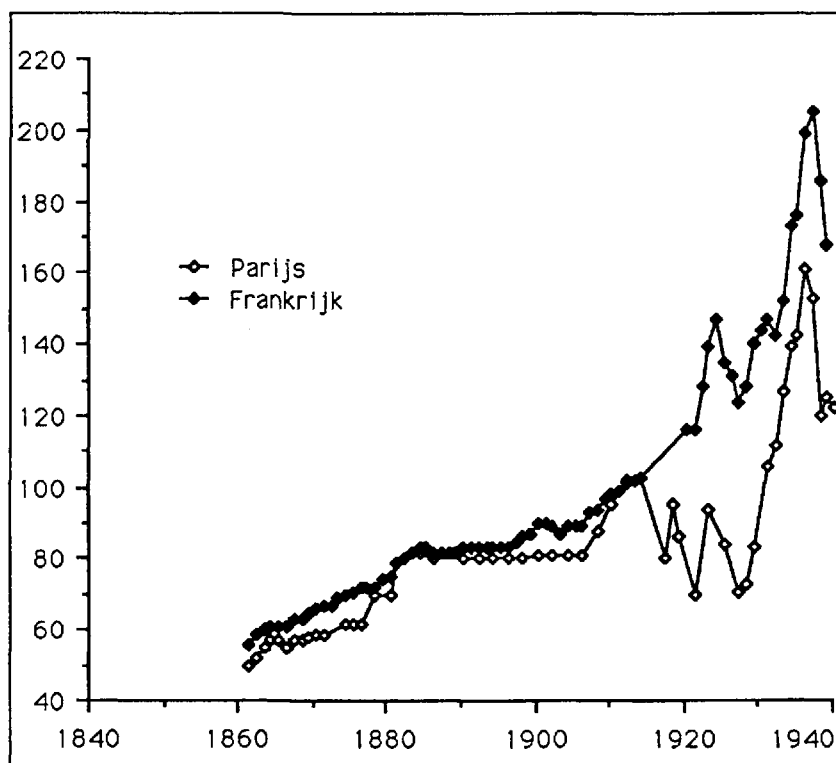
Beide curven liepen vrij parallel op lange termijn, maar er waren enkele markante verschillen. Het constante uurloon van de bouwvakker tussen 1855 en 1870 contrasteerde natuurlijk sterk met het klimmende uurloon van de industriearbeider. De spectaculaire klim tussen 1870 en 1875 van het bouwloon maakte de achterstand op de andere lonen goed. Het uurloon van de industriearbeider daalde snel na 1875 en bleef hangen rond indexcijfer 70 (met 1913=100). De lonen in de Brusselse bouw stagneerden aanvankelijk maar daalden in 1880 tot precies hetzelfde peil als de gemiddelde lonen. Het loon in de bouw lag in 1884/85 dan weer hoger. Beide curven bereikten omstreeks 1890 hetzelfde peil en liepen vrij parallel tot 1907. De scherpe stijging van het uurloon in de bouw in 1908 stak de meer geleidelijke loonsver-

meerdering in de andere nijverheden voorbij. Wegens de stagnatie tussen 1908 en 1914 beenden de andere lonen het bouwloon bij. Uit de divergerende ontwikkeling tussen 1905 en 1914 blijkt de belangrijke impact van de staking in de bouw in 1908.

Het reële loon in het Brusselse bouwbedrijf volgde de algemene trend tijdens het interbellum, hoewel er ook toen divergenties waren. De stijging na de wapenstilstand verliep identiek, maar tussen 1922 en 1928 verminderde het loon in de bouw sneller dan het gemiddelde. De bouwstaking in 1928 heeft de achterstand van de bouwlonen weggewerkt. De crisis van de jaren 1930 heeft de reële lonen in de bouwnijverheid meer aangetast dan de gemiddelde industrielonnen. De staking van 1936 en de vloed van CAO's in alle nijverheden hebben de achterstand in de bouw enigszins gemilderd.

Grafiek 6

Loonindices Parijse bouw en Franse industrie

In grafiek 6 worden de daglonen in het Parijse bouwvak vergeleken met het gemiddelde loon in de Franse nijverheid⁷⁸. De conclusie is wat de 19e eeuw betreft vrij analoog met wat vooraf gaat: de lonen volgden, globaal beschouwd, de algemene loontrend. De stijging in de zestiger jaren verliep er nochtans iets trager, maar de achterstand werd ingelopen in het begin van de jaren 1880, toen de Parijse bouw een bloeiende periode kende. De afnemende bouwactiviteit in de daarop volgende decennia ging gepaard met een steeds groter wordende achterstand van de bouwlonen op het algemeen loonniveau. De staking

78. J. LHOMME, *Le pouvoir d'achat de l'ouvrier français au cours d'un siècle, 1840-1940*, in: *Mouvement social*, 1968, pp.46,52.

van de Parijse bouwvakarbeiders in 1906 had een even beslissende impact op het loon als de Brusselse staking van 1908, maar met verschillende consequenties: de Parijse lonen hielden na de staking gelijke tred met het gemiddelde, terwijl de Brusselse lonen eenmalig werden opgetrokken.

De trendmatige parallelle ontwikkeling van de lonen in de Parijse bouw en het algemene loonniveau verdween na de oorlog. De moeilijkheden in het bouwvak drukten sterk op de lonen. De industrielonnen stegen aanzienlijk, terwijl de bouwlonen nog tot 1930 onder het vooroorlogs niveau lagen. Deze achterstand werd op geen enkel tijdstip goedge maakt, hoewel de steile klim van de bouwlonen tussen 1926 en 1935 heel wat heeft ingelopen.

De evolutie van het gemiddelde industrieloan in beide landen kan bepaalde loonfluctuaties in de bouw (van vooral ongeschoolde arbeid) verklaren. Er bestond bijvoorbeeld een parallellisme tussen de stijging van het gemiddeld Belgische industrieloan en de steile loonsverhoging van de Brusselse metselaar-helpers in de jaren 1870 en er was een samenhang tussen de daling van het gemiddelde loon en de snelle val van het ongeschoolde bouwloon in de jaren 1875-1885. Dit kan wijzen op het bestaan van één en dezelfde arbeidsmarkt voor ongeschoolde bouwvakarbeid en voor "moderne" fabrieksarbeid.

7. SLOTBESCHOUWINGEN

Het bekijken van de loonevolutie in de Brusselse bouw laat toe drie duidelijk te onderscheiden fasen in de loonvorming aan te wijzen. Deze fasen werden gekenmerkt door specifieke loonontwikkelingen, bepaald door specifieke determinanten. De eerste fase (de "traditionele") sloot volkomen aan bij het pre- industriële patroon en liep tot circa 1870. De basisremuneratie (d.w.z. het uurloon) stagneerde gedurende lange perioden, terwijl de loonspreiding tussen geschoolden en ongeschoolden rond dezelfde verhouding (van circa 50%) schommelde⁷⁹. De tweede fase (de "conjuncturele") liep van circa 1870 tot

79. Zie de "geïnstitutionaliseerde loonstructuur" bij A. KNOTTER, *De Amsterdamse bouwnijverheid...*, *op.cit.*, pp.133, 137.

circa 1930 en werd gekenmerkt door de dominante rol van de bouwcycli. De grootschalige investeringen doorbraken de traditionele loonstarheid via de arbeidsmarkt en maakten de lonen conjunctuurgevoelig, een sensitiviteit die reeds bestond in de moderne, kapitalistische industrie. De (bescheiden) arbeidersbeweging was bij machte het loon in de bouw te beïnvloeden op ogenblikken waarop de bouwconjunctuur dit toeliet. De staking was nodig om een achterstand ten opzichte van andere lonen in te lopen. De loonspreiding tussen geschoold en ongeschoold werk schommelde eveneens op de golven van de bouwactiviteit. De derde fase (de "institutionele") tenslotte, ging van start omstreeks 1930 en werd gekenmerkt door de ontkoppeling van het bouwloon aan de bouwcyclus en door de toegenomen sensitiviteit van het bouwloon aan de algemene loonontwikkeling. Dit laatste gebeurde via de al dan niet expliciete loonindexering en het sluiten van collectieve arbeidsovereenkomsten in de jaren dertig. Dit was het resultaat van nieuwe, zeer complexe klassenverhoudingen⁸⁰. De loonspreiding nam tijdens deze fase geleidelijk af.

Deze drie fasen (de traditonele, de conjuncturele en de institutionele) kunnen verbonden worden met specifieke fasen in de arbeidsverhoudingen. Zo beschouwd, dringt zich de analogie met de theorie van de "régulationnistes" met betrekking tot de loonvorming op. Deze stellen dat de "régulation à l'ancienne" (tot circa 1850), de "régulation concurrentielle" (tot het interbellum) en de "régulation monopoliste ou administrée" (na 1945) elkaar hebben opgevolgd⁸¹. De vrij grote concordantie op het vlak van datering en omschrijving (dus het descriptieve niveau), springt uiteraard in het oog. In zekere zin is deze concordantie merkwaardig te noemen, omdat de theorie van de "régulationnistes" geconcipieerd werd op basis van de loonvorming binnen grootschalige, kapitalistische industrieën. Dit artikel toont aan dat een

80. Men denke daarbij aan de numerieke groei van de vakbonden, de toegenomen invloed van de staat op de arbeidsverhoudingen, het oprichten van paritaire comités, het sluiten van collectieve arbeidsovereenkomsten, de "vertechnologisering" van de loonsverhoudingen d.m.v. de loonindexering, het oprichten van de Commissie van het indexcijfer e.d.

81. R. BOYER, Les salaires en longue période. in: *Economie et statistique*, n°103, 1978, pp.33-34.

zelfde indeling kan worden gemaakt m.b.t. een beschutte, weinig gemechaniseerde, kleinschalige en arbeidsintensieve nijverheid. De parallellen overstijgen bovendien het descriptieve niveau. De "régulation à l'ancienne" en de "régulation concurrentielle" worden verklaard door mechanismen die ook in de Brusselse bouw werden ingeroepen. De dominante rol van de conjunctuur tijdens de "régulation concurrentielle" wordt bvb. bondig omschreven als "l'activité façonne les salaires"⁸².

Nochtans moet een bedenking worden gemaakt met betrekking tot de overeenkomsten tussen mijn "institutionele" fase en de "régulation administrée". Het loskoppelen van conjunctuur en uurloon gebeurde in de Brusselse bouw reeds vanaf 1930. De régulation-theorie situeert deze ontkoppeling slechts na 1945 (cfr. hoger: de relatie bouwloon en -cyclus in Parijs tijdens het interbellum). Bovendien verbindt de regulation-theorie de loonvorming na 1945 met ruime maatschappelijke veranderingen (zoals veralgemening van het indirect of sociaal inkomen; toename van de produktie van massa-consumptiegoederen; koppeling van het loon aan de produktiviteit). Dergelijke veranderingen waren tijdens het interbellum slechts embryonaal aanwezig. Het is dus duidelijk dat parallellismen tussen de "institutionele" en de "geadministreerde" fasen onder veel voorbehoud moeten worden aangewezen. De verklaring voor de verschillende datering en determinanten moet wellicht worden gezocht in de toepassing van een (al dan niet automatische) koppeling van het loon aan de evolutie van de levensduurte, die in België heel wat vroeger was gestart dan in Frankrijk.

Rest nog naar de specificiteit van de lonen in de bouwnijverheid te peilen. De ontwikkeling van het loon en van de loondeterminanten in de bouw kunnen niet model staan voor de evolutie in andere kleinschalige, arbeidsintensieve en op de eigen markt gerichte nijverheden. De bouwnijverheid was onderhevig aan zeer specifieke investeringsgolven, die de traditionele verhoudingen overhoop hebben gegooid vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw. De bouwcyclus was,

82. R. BOYER, *Les salaires...*, *op.cit.*, p.36.

via de arbeidsmarkt, dé loondeterminant die de andere determinanten grotendeels buiten spel zette. Dergelijke sterke impuls ontbrak in de andere zogenaamde beschutte nijverheden. De lonen in de bouw vertoonden vanaf 1870 een conjunctuurgevoeligheid die ook bestond in de grootschalige, onbeschutte nijverheid. De analogie tussen de bouw en deze grootschalige nijverheid bleef ook aanwezig na 1930, hoewel de lonen in de bouw niet meer de eigen (bouw)conjunctuur volgden, maar wél gevoelig waren voor de algemene economische conjunctuur via de loonindexering. De bouwlonen vertoonden eigenschappen van een kleinschalige, ambachtelijke en arbeidsintensieve nijverheid én deze van een conjunctuurgevoelige en onbeschutte sector, een eerder zeldzame combinatie. Loonontwikkeling en loondeterminanten kunnen m.i. nochtans model staan voor de evolutie van de ongeschoolde, “zuivere” arbeid in het algemeen.

Wage development, business cycle and labour relations in the building trade in Brussels and Paris, 1855 - 1940

BY
PETER SCHOLLIERS

Summary

This article considers the wage development and the wage differentials of a traditional, non-mechanized trade in two cities undergoing huge building waves from the 1850's onwards. Three stages in the formation of the wage can be clearly discerned. The first one, the *traditional*, linked up with the pre-industrial pattern and ran to 1870. The wage rate stagnated during very long periods, whereas the difference between wages of skilled and unskilled workers remained at about 50%. The second stage, the *conjunctural* lasted from 1870 to about 1930 and was characterized by the predominant influence of building waves. Very large investments annihilated the traditional wage rigidity by the sudden, high demand for labourers. On very few occasions, the labour movement was able to influence wage levels (and mostly at moments when the trade could afford a higher wage cost). Also, wage differentials fluctuated according to the demand of skilled or unskilled workers. The last stage (the *institutional*) started around 1930 and was characterized by the increased sensitivity of the wage for the general development of industrial wages. This occurred by means of the (explicit or implicit) tying up of the wage rate to the course of the cost-of-living index number. Differences between wage rates of skilled and unskilled workers remained unchanged at about 25%. A new, quite complex set of labour relations (involving collective agreements) was responsible for this. Of course, these three stages remind of the theory of the "régulationnistes", who suggested some ten years ago a similar development in the industrial wage formation. This article, however, focused on disaggregated, non-industrial wages of mainly unskilled or semi-skilled labourers.

**L'évolution des salaires, la conjoncture et les rapports
du travail dans l'industrie du bâtiment
à Bruxelles et à Paris, 1855 - 1940**

PAR
PETER SCHOLLIERS

Résumé

Cet article considère l'évolution des salaires et les différences salariales dans une industrie traditionnelle et très peu mécanisée, dans deux villes en pleine formation depuis les années 1850. Trois phases dans la formation des salaires peuvent être discernées. Il y a tout d'abord la phase *traditionnelle* qui allait jusqu'à l'année 1870. Le salaire stagnait pendant de très longues périodes, tandis que la différence entre salaires des ouvriers qualifiés et ceux des manoeuvres restait stable à environ 50%. La seconde phase, *la conjoncturelle*, allait de 1870 à 1930. De très importants investissements dans le bâtiment mettaient fin à la rigidité salarial, moyennant la demande soudaine et vaste d'ouvriers. Le mouvement ouvrier ne pouvait influencer le niveau salarial que dans très peu de cas (et encore quand les affaires allaient de bon train). Les différences salariales fluctuaient en mesure de la demande d'ouvriers qualifiés ou de manoeuvres. La dernière phase, *l'institutionnelle*, débutait autour de l'année 1930. Elle se caractérisait par une sensibilité accrue des salaires pour la marche générale des salaires dans l'industrie, moyennant l'indexation (implicite ou explicite) des salaires. Les différences salariales restaient plutôt stable (à environ 25%). Cette dernière phase s'explique par des relations nouvelles et assez compliquées entre patrons et ouvriers, impliquant par exemple des contrats collectifs de travail. Evidemment, ces trois phases font penser à la théorie des "régulationnistes", qui — il y a dix ans — avaient proposé trois phases assez analogues dans la formation du salaire industriel. Pourtant, cet article vise des séries de salaires non-agrégées et non-industrielles d'ouvriers généralement peu qualifiés.

BIJLAGE 1

UURLONEN IN BRUSSEL EN DAGLONEN IN PARIJS

JAAR	BRUSSEL METSelaar	BRUSSEL HELPER	PARIS BOUWVAKKER
1855	0.24	0.17	
	0.24	0.17	
	0.24	0.17	
	0.24	0.17	
	0.24	0.17	
1860	0.24	0.17	3.58
	0.24	0.17	3.72
	0.24	0.17	4.00
	0.24	0.17	4.10
	0.24	0.17	4.10
1865	0.24	0.17	4.00
	0.24	0.17	4.10
	0.24	0.17	4.10
	0.24	0.17	4.20
	0.24	0.17	4.26
1870	0.24	0.17	4.26
	0.27	0.20	
	0.31	0.24	
			4.50
	0.33		4.50
1875	0.37	0.30	4.50
	0.37	0.30	
	0.37	0.31	5.10
	0.37	0.28	
			5.10
1880	0.33	0.28	5.81
	0.33	0.28	
			6.04
	0.37	0.32	
1885	0.37	0.32	5.92

			5.92
1890			
	0.37	0.32	5.87
	0.37		
	0.37	0.28	5.87
	0.36	0.28	
1895	0.38	0.28	5.87
	0.38	0.28	
	0.38	0.28	5.87
	0.41	0.27	
			5.98
1900	0.40	0.27	
			5.98
	0.40	0.27	
	0.40	0.27	5.98
	0.40	0.27	
1905	0.40	0.27	5.98
	0.40	0.27	
			6.50
	0.50		
	0.50	0.35	7.04
1910	0.50	0.35	
	0.50	0.35	7.60
	0.50	0.35	
	0.50	0.35	7.65
	0.50	0.38	
1915			
			8.00
			11.50
			13.50
	1.18	1.00	
1920	2.25	1.76	19.10
	2.37	1.85	
	2.81	1.90	21.00
	3.25	1.95	
	3.43	2.37	23.50
1925	3.50	2.50	
	3.68	2.85	29.00

	3.95	3.11	30.00
	5.22	4.10	33.50
	6.87	5.44	
1930	7.13	5.79	48.40
	6.45	5.17	51.10
	5.96	4.60	51.10
	5.62	4.26	51.10
	5.16	4.10	51.10
1935	5.04	4.13	51.10
	5.17	4.22	53.80
	5.65	4.78	53.80
	6.21	5.27	65.40
	6.44	5.49	68.20
1940	6.53	5.46	

BIJLAGE 2

LOONINDICES VAN BRUSSELE EN PARIJSE BOUWVAKARBEIDERS EN
VAN BELGISCHE EN FRANSE INDUSTRIEARBEIDERS

JAAR	BRUSSEL BOUW	BELGIË INDUSTRIE	PARIS BOUW	FRANKRIJK INDUSTRIE
1855	50	47		
	50	48		
	50	49		
	50	49		
	50	49		
1860	50	50	47	53
	50	51	49	56
	50	52	52	57
	50	54	54	58
	50	56	54	58
1865	50	59	52	58
	50	60	54	60
	50	60	54	60
	50	60	55	62
	50	62	56	63
1870	50	63	56	64
	55	63		64
	63	69		66
		76	59	67
	67	74	59	68
1875	74	74	59	69
	74	71		69
	74	66	67	69
	74	67		71
		66	67	72
1880	67	68	76	76
	67	69		77
		67		79
		70	79	80
	74	67		80
1885	74	66	77	79
		67		79

		67		79
		69		79
		69	77	80
1890		72		80
	74	72	77	80
	74	72		80
	74	71	77	80
	72	72		80
1895	76	71	77	80
	76	73		82
	76	74	77	83
	82	75		84
		78	78	87
1900	80	83		87
		79	78	86
	80	80		84
	80	81	78	86
	80	81		86
1905	80	81	78	86
	80	83		90
		89	85	91
	100	87		94
	100	87	92	95
1910	100	90		96
	100	90	99	98
	100	96		99
	100	100	100	100
	100			
1915				
			77	
			92	
			83	
	69			113
1920	91	110	67	113
	117	133		125
	142	138	91	136
	138	140		144
	130	139	81	132
1925	126	134		128

	100	128	68	121
	94	123	70	125
	119	132	80	137
	146	143		141
1930	154	154	103	144
	157	159	109	139
	159	161	124	149
	153	160	136	170
	152	162	139	173
1935	138	157	158	196
	139	163	150	202
	138	169	117	183
	148	172	122	165
1939	161		119	

BIJLAGE 3

Tabel 2 Evolutie van het aantal huizen in de Brusselse agglomeratie

	1846	1856	1866	1880	1890	1900	1910	1920	1930
Anderlecht	878	1207	1736	2831	3863	5440	7845	7868	11166
Elsene	2030	2568	3668	5147	6368	8816	11626	12212	13104
Etterbeek	590	570	899	1698	2303	3106	4904	5729	6787
Evere	269	275	329	438	540	765	1240	1366	1835
Jette	332	354	511	920	1262	1790	2530	2774	3924
Koekelberg	486	433	533	591	761	1377	1653	1693	1957
Laken	797	785	1450	2573	3421	3912	4627	4900	-
Molenbeek	1743	2120	2684	4677	4904	5629	7491	8046	8153

Oudergem	-	-	340	495	676	986	1551	1768	2971
Schaarbeek	1075	1799	3001	6135	7159	8739	11653	13825	17093
Sint-Gillis	695	944	1534	3792	4410	6361	7854	7818	8110
Sint-Joost	2403	2692	3294	3894	4178	4320	4703	4723	4510
Ukkel	1274	1388	1744	2337	2701	3686	5579	6528	8727
Vorst	261	292	503	902	1130	1845	3790	4351	5738
Watermaal	786	850	602	790	1089	1416	1976	2254	3791
Woluwe (S.L.)	235	251	284	214	429	697	1627	2049	3615
Totaal	13854	16528	23112	37434	45194	58885	80649	87904	101481